

e-ISSN 3083-6018

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: економіко-правові проблеми

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві: еволюція та сучасне розуміння

Володимир М. Господаренко ^{1*} ● Сергій О. Лещенко ² ●

Ольга В. Охман ³

¹ Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ (Україна). Старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін, канд. юрид. наук., провідний науковий співробітник.

² Яготинський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія Управління персоналом» (Україна). Викладач правових дисциплін кафедри загальноосвітніх дисциплін.

³ Хмельницький національний університет (Україна). Доцент кафедри права, канд. юрид. наук.

* Автор-кореспондент, e-mail: vova.gospodarenko@ukr.net

СТАТТЯ

АНОТАЦІЯ

Дослідниця

Тенденції сучасного геополітичного розвитку актуалізують ризики дестабілізації міжнародної безпеки та системного порушення концептів міжнародного права. У міжнародному кримінальному праві воєнними злочинами визнані грубі порушення законів війни, що тягнуть за собою відповідальність фізичних осіб. Водночас, гарантії права людини на недоторканість та безпеку, мир, життя та здоров'я формують ядро гуманітарного правового поля. Зазначені ризики набувають особливої значущості на тлі тривалого російсько-українського конфлікту. Метою статті є аналіз еволюції поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві відповідно до сучасних викликів. У дослідженні розглянуто основні виклики для легітимності міжнародного кримінального права в нинішніх обставинах суспільно-політичного розвитку. Проаналізовано потенціал ключових міжнародних правових інститутів щодо реалізації норм та загальноприйнятих вимог кримінального права в періоди гострих воєнних конфліктів. Досліджено специфіку гібридної війни як інноваційного виду збройного конфлікту в контексті військових злочинів. Наголошено на низькій ефективності традиційної санкційної політики щодо попередження військових злочинів. Закцентовано на потребі в розробленні та інтеграції міжнародних законодавчих норм для гарантій захисту прав людини в умовах війни, попередження проявів тероризму, забезпечення взаємодії та єдності між різнорівневими суб'єктами кримінального права. Обґрунтовано, що військові злочини є одними з основних міжнародних злочинів, котрі, разом із геноцидом, підлягають відповідальності відповідно до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Доведено необхідність подальшого вдосконалення правових концептів ідентифікації військових злочинів, їх документування та притягнення винних осіб до відповідальності, а також міжнародній уніфікації підходів до правочину в даній сфері кримінального права.

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.9.06](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.9.06)

Авторське право

© 2025 авторів

Цей твір

ліцензовано на умовах Ліцензії Creative Commons «Із Зазначенням Авторства – Некомерційна 4.0 Міжнародна» (CC BY-NC 4.0).

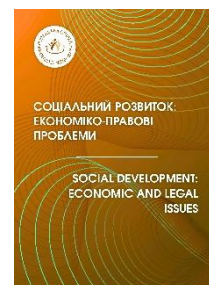
КЛЮЧОВІ СЛОВА

військовий злочин, права людини, міжнародне право, кримінальне право, порушення, національна безпека, відповідальність.

e-ISSN 3083-6018

SOCIAL DEVELOPMENT: Economic and Legal Issues

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

The Concept of War Crimes in International Criminal Law: Evolution and Modern Understanding

Volodymyr Hospodarenko ^{1*} ● Serhii Leshchenko ² ● Olha Okhman ³

¹ Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute of Donetsk State University of Internal Affairs (Ukraine). Senior Lecturer at the Department of Criminal Law Disciplines, PhD in Law, Leading Research Fellow.

² Yagotyn Institute of Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine). Lecturer in Legal Disciplines at the Department of General Education Disciplines.

³ Khmelnytskyi National University (Ukraine). Associate Professor at the Department of Law, PhD in Law.

* **Corresponding Author**, e-mail: vova.gospodarenko@ukr.net

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Research Article

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.9.06](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.9.06)

Copyright © 2025
by authors

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution—NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Trends in modern geopolitical development actualize the risks of destabilization of international security and systemic violation of the concepts of international law. In international criminal law, war crimes are recognized as gross violations of the laws of war, which entail the responsibility of individuals. At the same time, guarantees of the human right to inviolability and security, peace, life and health form the core of the humanitarian legal field. These risks are gaining particular importance against the backdrop of the protracted Russian-Ukrainian conflict. The purpose of the article is to analyze the evolution of the concept of war crimes in international criminal law in accordance with modern challenges. The study considers the main challenges to the legitimacy of international criminal law in the current circumstances of socio-political development. The potential of key international legal institutions for the implementation of norms and generally accepted requirements of criminal law during periods of acute military conflicts is analyzed. The specifics of hybrid war as an innovative type of armed conflict in the context of war crimes are investigated. The low effectiveness of the traditional sanctions policy in preventing war crimes is emphasized. The need for the development and integration of international legal norms to guarantee the protection of human rights in wartime, prevent manifestations of terrorism, ensure interaction and unity between different-level subjects of criminal law is emphasized. It is substantiated that war crimes are one of the main international crimes, which, together with genocide, are subject to liability in accordance with the Rome Statute of the International Criminal Court. The need for further improvement of legal concepts for identifying war crimes, their documentation and bringing perpetrators to justice, as well as international unification of approaches to the transaction in this area of criminal law is proven.

KEYWORDS

war crime, human rights, international law, criminal law, violation, national security, responsibility.

1. Вступ

Сучасний етап розвитку міжнародного кримінального права супроводжується актуалізацією ризиків зростання чисельності військових злочинів, зважаючи на військові загрози та конфлікти. Актуальні міждержавні політичні домовленості наразі не спроможні забезпечити ефективне нівелювання таких ризиків. Зокрема, російсько-український конфлікт засвідчив відсутність гарантій для забезпечення основних гуманітарних прав та попередження військових злочинів засобами міжнародного правового поля. Функціонал глобальних інституцій в контексті санкційної політики наразі потребує перегляду та актуалізації.

До військових злочинів відносяться вбивства та катування, напади на цивільні об'єкти, знищення культурних пам'яток, незаконне використання символів, а також грубі порушення спільної статті 3 Женевських конвенцій у разі неміжнародних конфліктів [1]. Зважаючи, що військові злочини являють собою серйозні порушення норм міжнародного права, що регулюють ведення бойових дій та захист осіб під час збройного конфлікту, проблема еволюції їх дефініції заслуговує особливої уваги.

Розширений аналіз динаміки поняття військових злочинів та його сучасної концептуалізації дозволить укріпити теоретико-практичні аспекти правового регулювання цивільної безпеки та гуманітарних основ у часі війни, вдосконалити систему ідентифікації загроз та ефективного реагування на них, переосмислити ціннісний контекст міжнародного кримінального права як гаранту дотримання основоположних прав та свобод людини у кризових умовах. Зважаючи на гостру актуальність проблеми, наративи дослідження виходять за межі російсько-українського конфлікту та формують науково-практичну цінність для апгрейду поняття військових злочинів у міжнародному правовому полі комплементарно сучасним викликам.

2. Огляд літературних джерел

Сучасні науковці приділяють особливу вагу проблемі відсутності сталих гарантій дотримання загальновизнаних норм міжнародного права в часі військових конфліктів. Зокрема, дослідники Н. Оніщенко та С. Сунегін [2] переконані, що численні факти військових злочинів актуалізують дефіцит ефективних інструментів забезпечення верховенства права у часі війни. Досліджуючи аспекти правового регулювання захисту військових та цивільного населення в часі війни, вчені акцентують, що явище військової агресії було розцінене як міжнародний злочин ще Римським статутом, і починаючи від 2018 року прояви військової агресії віднесені до юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

А. Мойсіяха [3], І. Ізарова та ін. [4] звертають увагу на малоефективність Гаазької та Женевської конвенцій, котрі впродовж минулих десятиліть були визнані основоположними важелями врегулювання міжнародного права. Також, окремі дослідники (М. Lepskiy та N. Lepska [5], Т. Kortukova та ін. [6], А. Fysekis [7]) актуалізуються ризики впливу корупційних явищ на приховування військових злочинів та порушення основних прав та свобод людини в період військового конфлікту. Науковці досліджують потенціал міжнародного правового та інституційного забезпечення як основи для розвитку гуманітарного права.

Проблематика порушення гуманітарних правових норм та критичної неефективності врегулювання військових злочинів піднімалась і раніше в межах наукового дискурсу, в періоди воєн в Югославії, Сирії. Зокрема, дослідниками С. Sriram та ін. [8] проведено комплексну аналітику фактів порушень під час військових конфліктів у Югославії, Конго, Судані та Сьєрра-Леоне. Вчені досліджують стратегії нівелювання та ефективність інституційно-правових гарантій міжнародного права, акцентуючи на дисбалансі між існуючими можливостями правового захисту та допустимими засобами ведення війни.

Динаміку поняття військових злочинів у міжнародному правовому полі під впливом сучасних збройних конфліктів досліджували, також, J. Karreth та ін. [9], G. Werle, F. Jessberger [10], M. Bassiouni [11], J. Dill, L. Schubiger [12]. Автори пропонують різні підходи до аналізу інституційної спроможності міжнародного кримінально-правового поля щодо гарантій основних вимог гуманітарного права у часі війни. У їх публікаціях відзначено низьку

ефективність існуючого механізму врегулювання ризиків військових злочинів, невідповідність системи гарантій гуманітарного права еволюції стратегій ведення воєн.

Зважаючи на актуальність проблематики, рівень її розробленості у сучасному науковому дискурсі вбачається недостатнім. Динаміка поняття військових злочинів у контексті ведення гібридних воєн є малодослідженою. Особливої уваги потребує розроблення потенціалу вдосконалення інструментів міжнародного кримінального права, виокремлення ключових детермінуючих чинників мінімізації фактів військових злочинів у даному полі.

3. Постановка завдання

Метою статті є аналіз еволюції поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві відповідно до сучасних викликів. Ключовими завданнями для досягнення поставленої мети вбачаються: узагальнення існуючих підходів до трактування дефініції «військовий злочин»; дослідження потенціалу ключових міжнародних правових інститутів щодо реалізації правових норм та вимог у періоди гострих воєнних конфліктів; визначення напрямків удосконалення та уніфікації правових концептів ідентифікації та документування військових злочинів, притягнення винних осіб до відповідальності.

4. Методи та матеріали

У якості основних матеріалів були використані фахові галузеві публікації, що індексуються у основних наукометричних базах (зокрема, Scopus, Web of Science), наукові праці, законодавчі акти та статистична інформація. Для оптимізації пошуку були використані ключові пошукові слова «військовий злочин, права людини, міжнародне право, кримінальне право, порушення, національна безпека, відповідальність». Перевага надавалась публікаціям вибірки 2020–2025 років.

Щоб зменшити внутрішню упередженість у публікаціях, використаних для цього дослідження, було застосовано стратегію відкритого доступу та повторного використання даних. Це передбачало надання доступу до повних даних дослідження, що дало змогу перевірити результати та провести додатковий аналіз у разі потреби, тим самим зменшивши вплив упередженості.

У процесі роботи над статтею було задіяно низку загальнонаукових методів, в тому числі, структурно-логічний метод, аналіз, синтез, узагальнення та систематизацію. Ці методи були адаптовані до контексту даного дослідження в умовах воєнних конфліктів.

Було залучено історичний метод, задля дослідження специфіки еволюції поняття військових злочинів, а також порівняльно-правовий – для визначення ключових детермінантів впливу на процеси забезпечення основних прав та свобод людини в часі війни.

Для формування висновків було використано метод абстрагування, сутність якого полягала у мисленнєвому відстороненні від стандартних концепцій з одночасним вибором сутнісних властивостей, адаптованих до контексту дослідження. За допомогою наукової абстракції було детерміновано сутність міжнародного гуманітарного права в часі війни в Україні.

5. Результати та обговорення

Система міжнародного права, що регулює забезпечення прав та свобод військових та цивільних осіб у часі війни, складена низкою нормативно-правових актів, імplementованих у глобальне правове поле. Серед основоположних законодавчих норм – Загальна декларація прав людини [13] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [14], Міжнародні пакти про різні види прав [15]. Загалом, міжнародне право, в тому числі, й кримінальне, детермінує заборони та обмеження на застосування насильства під час збройних конфліктів, висуває вимоги щодо необхідності гуманного ставлення до цивільних осіб та тих, хто припинив брати безпосередню участь у воєнних діях.

Категорії основних прав та свобод людини – право на життя та його захист, право на мир, право на свободу та особисту недоторканість – лежать у основі безпекової концепції цивільного

населення. Нормами міжнародного права детерміновано визначено суб'єкти, котрим повинні забезпечуватись гарантії захисту: цивільне населення, що перебуває в окупації; комбатанти – учасники збройного конфлікту, в контексті гарантій захисту від засобів та методів війни, що призводять до надмірних страждань чи неминучої загибелі; хворі, поранені комбатанти, чи ті що зазнали корабельної аварії; військовополонені.

Людиноцентричної концепція розвитку міжнародного правового поля позиціонує життя, права та свободи людини найвищою цінністю. При цьому, існує міжгалузевий інститут обмеження прав, що має силу в період воєнного стану. Приводом для обмеження прав людини є пряма загроза національним інтересам. При цьому, тривалість введення обмежень не може бути довшою тривалості воєнного стану; повинні бути повністю виключені можливості тортур, застосування жорстокого покарання чи принижуючого людську гідність поводження, а також впровадження будь-яких обмежень права на життя, на свободу думки, релігії, совісті [15].

Поняття «військовий злочин» еволюціонувало від означення окремих порушень законів ведення війни до закріпленої в міжнародному правовому полі конкретизованої дефініції в статутах міжнародних трибуналів. Значну роль в процесі еволюції відіграв Нюрнберзький процес та розвиток сучасного Міжнародного гуманітарного права через кодифікацію норм у Женевських конвенціях, Гаазьких конвенціях, Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Основними документами міжнародного кримінального права є міжнародні договори (такі як Римський статут Міжнародного кримінального суду [16]) та міжнародні звичаї (усталені правила поведінки держав, які вони вважають юридично обов'язковими). Основними принципами міжнародного кримінального права, при цьому, визначені законність, верховенство права, індивідуальна кримінальна відповідальність (юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється лише на фізичних осіб, на відміну від інших видів міжнародної відповідальності).

Загалом, можна виокремити певні періоди еволюції поняття військових злочинів:

1) зародження поняття та його розвиток у період до ХХ століття – визнання державами певних порушень законів війни як злочинів, без чіткої формалізації поняття;

2) 1899–1907 рр. – кодифікація правил ведення бойових дій у Гаазьких конвенціях;

3) 1945 рік – визначення терміну «військовий злочин» у Статуті Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі як грубого порушення звичаїв та законів війни, що стало ключовим етапом в еволюції поняття;

4) післявоєнний період – закріплення ознак воєнних злочинів у Женевських конвенціях 1949 року та розвиток у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

У сучасному міжнародному кримінальному праві військовими злочинами вбачаються грубі порушення законів і звичаїв війни, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність фізичних осіб. Такі злочини передбачають відповідальність згідно з Римським Статутом Міжнародного кримінального суду. Ключовими аспектами поняття військових злочинів є:

- факт порушення норм міжнародного гуманітарного права (як договірних норм, так і звичаєвого міжнародного права), що врегульовують процес ведення бойових дій та захисту осіб під час збройного конфлікту: військовий злочин є міжнародним злочином, який вчиняється умисно або через грубу необережність під час збройного конфлікту;

- суб'єктність відповідальності – фізичні особи;

- час вчинення – збройний конфлікт.

Відповідно до Статуту Нюрнберзького трибуналу, діяннями, що належать до категорії військових злочинів, є: вбивство, жорстоке поводження, депортація цивільного населення на окупованих територіях; вбивство заручників; вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими; руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю; розграбування державної або приватної власності.

На сьогодні активно інтегрується поняття гібридної війни, що відсутнє у нормах міжнародного правового поля. Гібридна війна є інноваційним типом зовнішньої агресії з використанням для досягнення стратегічних цілей різноманітних дій та засобів, заборонених міжнародним правом, у тому числі, інформаційно-психологічного впливу [17].

Гібридна війна рф проти України передбачає використання кібертероризму та тактики мережевої війни, залучення найманців, не ідентифікованих міжнародними правовими нормами

тощо. РФ знищує цивільну інфраструктуру, здійснює масові розстріли, гвалтування та катування цивільних осіб, спричиняє гуманітарну катастрофу, що є прямими порушеннями Женевської конвенції, як і поводження з військовополоненими. Росіяни застосовують заборонені види зброї, ускладнюють гуманітарний доступ через постійні обстріли, незаконну експропріацію провізії тощо [6].

Таким чином, як свідчить сучасна практика, в кризових умовах війни фундаментальні міжнародні документи часто наділені декларативністю, а глобальна система контролю за дотриманням їх вимог є недостатньо функціональною. Це визначає потребу в апгрейді механізмів захисту основних прав та свобод людини, протидії військовим злочинам через трансформацію міжнародних судових та правозахисних організацій, зокрема, розроблення глобального Кодексу міжнародних санкцій із передбаченням системи серйозних покарань.

Необхідною вбачається інтенсифікація участі міжнародної демократичної спільноти у системі мирного врегулювання військових конфліктів, розширення рамок відповідальності за військові злочини, категоричну заборону використання катування, примусу, захоплення заручників, колективного покарання, депортації цивільного населення під час збройних конфліктів [18]. Не виключаючи ймовірності певних обмежень, міжнародне право повинно забезпечувати гарантії їх детермінування виключно законодавчими нормами та попереджувати протиправні дії сторін конфлікту, виключати ймовірність застосування жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження [19]. При цьому варто враховувати, що пам'ять як відображення свідомістю того, що було в минулому досвіді, шляхом запам'ятовування, відтворення і впізнавання формує підґрунтя для усвідомлення таких правових норм і практик. [20].

Аналітика динаміки сутності поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві свідчить про пріоритетність гарантій гуманітарного доступу та подолання тероризму. Оптимізація галузевого міжнародного законодавства повинна відбуватись у напрямках посилення відповідальності за військові злочини, зведення до мінімуму можливостей використання обхідних шляхів для порушень.

6. Висновки

У міжнародному кримінальному праві поняття воєнних злочинів пройшло тривалу еволюцію від означення окремих порушень законів ведення війни до закріпленої в міжнародному правовому полі конкретизованої дефініції в статутах міжнародних трибуналів. Важливу роль у цьому процесі відіграв Нюрнберзький процес та розвиток сучасного Міжнародного гуманітарного права через кодифікацію норм у Гаазьких конвенціях, Женевських конвенціях, Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Цивільне населення та військовополонені зазнають численних грубих порушень законів війни, що повинно тягнути за собою настання відповідальності фізичних осіб. Ситуація ускладнюється інтеграцією нових військових стратегій, у тому числі, гібридної війни. Це зумовлює необхідність апгрейду міжнародного кримінально-правового поля в напрямку імплементації жорстких меж відповідальності для гарантій захисту прав людини в умовах війни, попередження проявів тероризму, забезпечення взаємодії та єдності між різнорівневими суб'єктами кримінального права.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаються у розробленні шляхів удосконалення правових концептів ідентифікації військових злочинів, їх документування та притягнення винних осіб до відповідальності, їх уніфікації в сфері міжнародного кримінального права.

References

1. Zhenevska konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny [Geneva Convention on the Protection of Civilian Persons in Time of War]. (1949). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (in Ukrainian)
2. Onishchenko, N. M., & Suniehin, S. O. (2023). Legal support of interaction between the Armed Forces of Ukraine and Civil society: Conceptual framework. *Scientific Innovations and Advanced Technologies*, 5(19), 313–321. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5\(19\)-313-321](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5(19)-313-321)

3. Moisiyakha, A. (2022). Formuvannia derzhavnoi polityky humanitarnoho zabezpechennia v period viiskovoho konfliktu [Formation of state policy of humanitarian support during a military conflict]. *Publichne Uriaduvannia – Public Governance*, 3(31), 38–45. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-3\(31\)-5](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-3(31)-5) (in Ukrainian)
4. Izarova, I., Prytyka, Y., Uhrynovska, O., & Shestopalov, N. (2023). Protection of rights of internally displaced persons amid military aggression in Ukraine. *The Age of Human Rights Journal*, (20). <https://doi.org/10.17561/tahrj.v20.7711>
5. Lepskiy, M., & Lepska, N. (2023). The war in Ukraine and its challenge to NATO: Peacekeeping to peace engineering. *American Behavioral Scientist*, 67(3), 402–425. <https://doi.org/10.1177/00027642221144833>
6. Kortukova, T., Kolosovskiy, Y., Korolchuk, O. L., Shchokin, R., & Volkov, A. S. (2023). Peculiarities of the legal regulation of temporary protection in the European Union in the context of the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine. *International Journal for the Semiotics of Law*, 36(2), 667–678. <https://doi.org/10.1007/s11196-022-09945-y>
7. Fysekis, A. (2020). Protection of population in times of war. *Diplomacy & Intelligence/Revistă de Științe Sociale, Diplomatie și Studii de Securitate*, (14), 196–207. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=879289>
8. Sriram, C. L., Martin-Ortega, O., & Herman, J. (2017). *War, conflict and human rights: Theory and practice*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315277523>
9. Karreth, J., Sullivan, P. L., & Dezfuli, G. (2020). Explaining how human rights protections change after internal armed conflicts. *Journal of Global Security Studies*, 5(2), 248–264. <https://doi.org/10.1093/jogss/ogaa002>
10. Werle, G., & Jessberger, F. (2020). *Principles of international criminal law*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780198826859.001.0001>
11. Bassiouni, M. C. (2023). *Crimes against humanity in international criminal law*. BRILL.
12. Dill, J., & Schubiger, L. (2021). Attitudes toward the use of force: Instrumental imperatives, moral principles, and international law. *American Journal of Political Science*, 65(3), 612–633. <https://doi.org/10.1111/ajps.12635>
13. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights]. (1948). General Assembly of the United Nations. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (in Ukrainian)
14. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. (1997). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (in Ukrainian)
15. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights]. (1973). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (in Ukrainian)
16. Rym'skyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu [Rome Statute of the International Criminal Court]. (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (in Ukrainian)
17. Johnson, J. (2021). Armed conflict and the protection of populations: The debate over humanitarian intervention, using armed force, and the idea of sovereignty. *The Brown Journal of World Affairs*, (28), 185. <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/brownjwa28&div=17&id=&page=>
18. Levy, B. (2023). Documenting and preventing the impacts of war. *Journal of Public Health Policy*, (44), 211–213. <https://doi.org/10.1057/s41271-023-00406-9>
19. Mutuma, K., & Mutunga, N. (2022). Civilian protection in war; An insurmountable task? Prohibited & legally permissible conduct during hostilities. *Journal of Conflict Management & Sustainable Development*, 8(4), 19–64. <https://journalofcmsd.net/wp-content/uploads/2022/06/Civilian-Protection-in-War.pdf>
20. Ishchenko, Ye. O. (2020). Kontseptsiiia «mists pam'iat» P'iera Nora v konteksti doslidzhen pro kolektyvnu pam'iat [The concept of Pierre Nora's "lieux de mémoire" in the context of research on collective memory]. *Pytannia kulturolohii – Issues of Cultural Studies*, (36), 49–59. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044> (in Ukrainian)